

Một số tác nhân của quá trình xã hội hóa chính trị

Lại Thị Thanh Bình^(*)

Bùi Thị Hồng^(**)

Tóm tắt: Xã hội hóa chính trị là một lĩnh vực nghiên cứu còn khá mới nhưng đang ngày càng thu hút sự quan tâm của giới nghiên cứu. Nghiên cứu xã hội hóa chính trị không chỉ giúp giải thích và nhận diện quá trình hình thành văn hóa chính trị của mỗi cá nhân, mà còn giúp gợi mở, bổ sung hoặc điều chỉnh quá trình này của mỗi cá nhân theo hướng tích cực. Dựa trên việc tổng quan một số quan điểm của các nhà nghiên cứu, bài viết làm rõ khái niệm xã hội hóa chính trị và luận giải một số tác nhân ảnh hưởng đến quá trình xã hội hóa chính trị của mỗi công dân.

Từ khóa: Văn hóa chính trị, Xã hội hóa chính trị, Tác nhân xã hội hóa

Abstract: Political socialization has increasingly attracted researchers' attention despite its new emergence. It not only helps explain and identify the process of forming a political culture of each individual, but also makes offers and suggestions, promotion and adjustment to this process in a good sense. The paper, based on a literature review, clarifies the concept of political socialization and presents some factors that influence citizens' political socialization.

Keywords: Political Culture, Political Socialization, Agent of Socialization

Giới thiệu

Năm 1956, hai học giả người Mỹ là Gabriel Almond (1911-2002) và Sidney Verba (1932-2019) lần đầu tiên đưa ra khái niệm văn hóa chính trị, hàm ý nói về “một loại thái độ đối với hệ thống chính trị và thái độ đối với vai trò của mình trong hệ thống chính trị đó” (Dẫn theo: Phan Xuân Sơn, 2017). Điều này có nghĩa là, mỗi cá nhân đều có thái độ, niềm tin của riêng

mình về hệ thống chính trị mà họ đang sống, về vai trò, trách nhiệm và quyền hạn của mình trong hệ thống ấy. Tuy nhiên bản thân mỗi người sinh ra không tự nhiên có văn hóa chính trị, mà phải trải qua một quá trình học hỏi, thẩm thấu, tiếp thu từ nhiều nguồn khác nhau trong xã hội. Các nhà khoa học gọi quá trình này là xã hội hóa chính trị.

Mặc dù có nhiều cách diễn giải khác nhau, nhưng về cơ bản, các quan điểm đều cho rằng, xã hội hóa chính trị là quá trình mà thông qua đó các cá nhân có được nhận thức, thái độ, niềm tin về hệ thống chính trị mà mình đang sống và định hướng được vai trò của mình trong hệ thống đó.

^(*) ThS., Viện Thông tin Khoa học xã hội, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam;
Email: laithanhbinhissi@gmail.com

^(**) ThS., Viện Thông tin Khoa học xã hội, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam.

Trong quá trình này, các cá nhân được dạy cách tham gia vào đời sống chính trị; hiểu và đánh giá các sự kiện chính trị; đưa ra các lựa chọn chính trị và tham gia giải quyết các vấn đề chính trị tùy theo địa vị và vai trò của mỗi người; cách thức để gây ảnh hưởng đến người khác cũng như gây ảnh hưởng đến chính phủ. Nói ngắn gọn, xã hội hóa chính trị giúp mỗi cá nhân tham gia sâu hơn và có trách nhiệm hơn vào đời sống chính trị của đất nước.

Dựa trên những cách tiếp cận khác nhau mà các nhà nghiên cứu phân chia xã hội hóa chính trị thành những loại khác nhau. Chẳng hạn, căn cứ vào mức độ phù hợp với các giá trị của hệ thống chính trị, có thể phân chia thành xã hội hóa chính trị tích cực và xã hội hóa chính trị tiêu cực (Iovan, 2015); căn cứ vào cách thức ảnh hưởng, có thể phân chia thành xã hội hóa chính trị chính thức và xã hội hóa chính trị không chính thức (Howarth, 2013). Ngoài ra, xã hội hóa chính trị cũng có thể được phân chia thành xã hội hóa chính trị trực tiếp và gián tiếp, cưỡng bức và tự nguyện, có chủ đích và không chủ đích, hoặc có một hình thức nữa, theo Iovan, là “tái xã hội hóa chính trị”. Việc tái xã hội hóa chính trị chỉ diễn ra ở người trưởng thành vốn đã được định hình một văn hóa chính trị khá vững chắc, tuy nhiên, trải qua thời gian hoặc qua những biến cố trong cuộc sống và xã hội, họ có thể thay đổi nhận thức về giá trị, thay đổi niềm tin và có những hành vi chính trị đi ngược lại với những giá trị và niềm tin mà họ đã có (Iovan, 2015).

Tham gia vào quá trình xã hội hóa chính trị có rất nhiều tác nhân khác nhau. Sự tác động của chúng lên mỗi cá nhân cũng khác nhau tùy thuộc vào từng giai đoạn trong cuộc đời mỗi người và môi trường chính trị mà cá nhân đó sinh sống.

1. Gia đình

Hầu hết các nghiên cứu đều có chung nhận định, gia đình là tác nhân chính, là môi trường quan trọng trong quá trình xã hội hóa chính trị của mỗi cá nhân. Gia đình không chỉ là môi trường giáo dục trẻ những năm tháng đầu đời, mà còn là nơi định hình cho trẻ về giai cấp, công dân, tôn giáo, những yếu tố ảnh hưởng đến niềm tin và hoạt động của mỗi người trong xã hội. Cụ thể hơn, theo Lê Văn Quảng (2012), các ý tưởng và các giá trị liên quan đến chính trị (như thái độ đối với quyền lực, lòng yêu nước, sự tuân thủ luật lệ) cũng được hình thành và nuôi dưỡng trong gia đình. Đây là cơ sở quan trọng để định hướng nhân cách chính trị cũng như hành vi chính trị cho trẻ em sau này.

Mức độ ảnh hưởng và việc chịu ảnh hưởng theo xu hướng nào chủ yếu phụ thuộc vào thành phần và lối sống của gia đình, cụ thể là:

Về thành phần gia đình, theo Lê Hùng (2018), trẻ em sinh ra trong những gia đình có địa vị chính trị cao, có học vấn cao, hoặc các gia đình ở thành thị thường có xu hướng tham gia tích cực hơn vào đời sống chính trị khi trưởng thành. Một số nghiên cứu trường hợp tại các gia đình ở Mỹ cho thấy, có một mối tương quan tích cực giữa sự tham gia chính trị của cha mẹ và con cái họ ở tuổi vị thành niên, một người trẻ tuổi thường tham gia một đảng chính trị vì ít nhất một trong số cha mẹ của họ cũng là thành viên của đảng này (German, 2014).

Về lối sống của gia đình, theo David L. Parletz và các cộng sự (2017), những gia đình khuyến khích trẻ em tham gia vào các quyết định của gia đình cũng sẽ giúp hình thành cho trẻ một thái độ tích cực tham gia vào đời sống chính trị khi chúng trưởng thành; ngược lại, nếu gia đình thờ ơ với các

vấn đề chính trị, rất có thể trẻ em trong gia đình khi trưởng thành cũng có xu hướng như vậy. Daniel B. German (2014) nhấn mạnh, kiểu gia đình có tính kỷ luật cao, gia trưởng, cứng nhắc có thể dẫn đến việc hình thành những nhân cách chính trị độc đoán sau này. Tính cách này thường không dung nạp nhiều ý tưởng và thử nghiệm các giá trị mới mà có xu hướng phục tùng quyền lực và không khoan dung với sự đa dạng trong xã hội.

Mặc dù là tác nhân chính, nhưng sự ảnh hưởng của gia đình đến văn hóa chính trị của con cái đang ngày càng suy giảm. Trong một nghiên cứu trường hợp tại Singapore về vấn đề này, Yahhuei Hong và Lin Trisha (2017) rút ra kết luận rằng, mặc dù các gia đình trong những xã hội châu Á hiện đại như Singapore vẫn có sự gắn kết hơn nhiều so với phương Tây, nhưng thanh thiếu niên ở đây ngày càng thể hiện họ có những giá trị chính trị và niềm tin khác với cha mẹ mình. Thế hệ trẻ có lập trường chính trị ít độc đoán và ít bảo thủ hơn so với các thế hệ trước trong gia đình, vì thế sự lựa chọn tham gia chính trị cũng khác nhiều so với cha mẹ họ.

Nghiên cứu của Daniel B. German (2014) cũng cho thấy có sự suy giảm tương tự ở Mỹ, và một trong những lý do dẫn đến sự suy giảm này là việc các thành viên trong gia đình ngày càng dành nhiều thời gian hơn cho việc sử dụng các hệ thống liên lạc trực tuyến thay vì nói chuyện trực tiếp với nhau. Điều này ảnh hưởng không nhỏ đến việc chuyển giao các định hướng chính trị từ cha mẹ sang con cái, dẫn đến sự gia tăng ngày càng nhiều các quan điểm chính trị độc lập và các xu hướng chính trị mới.

2. Trường học

Trường học cũng là một trong những tác nhân quan trọng của quá trình xã hội

hóa chính trị. Một số nghiên cứu cho rằng, mức độ ảnh hưởng của trường học còn lớn hơn nhiều so với gia đình, vì trường học có thể giúp học sinh vượt qua những khác biệt về vị thế xã hội bằng cách dạy cho chúng những chuẩn mực và hành vi chung của công dân.

Ở góc độ tổ chức, theo Henk Dekker (1991), trường học là tổ chức hành chính đầu tiên mà hầu hết trẻ em được tiếp xúc. Trong đó, việc phải thực hiện những nội quy, kỷ luật và thực hành những nghi thức của nhà trường như chào cờ, hát quốc ca sẽ giúp trẻ có thêm nhận thức về tổ chức cũng như về vai trò và nghĩa vụ của mình trong tổ chức đó. Điều này giúp hình thành nên ý thức trách nhiệm của công dân đối với việc xây dựng hệ thống chính trị trong tương lai. Ngoài ra, trường học cũng là môi trường đa dạng và cởi mở để các cá nhân có thể trao đổi nhiều tri thức chính trị được thu nhận từ những tác nhân khác.

Về nội dung, nghiên cứu của David L. Parletz và cộng sự (2017) cho thấy, chương trình giáo dục trong nhà trường hầu như được thiết kế phù hợp với lứa tuổi và trình độ, cung cấp cho giới trẻ nhiều kiến thức chính trị từ đơn giản đến phức tạp. Giáo dục trẻ từ ý thức kỷ luật của một công dân đến lòng yêu nước, tôn trọng các giá trị chính trị chung, đến việc định hướng cho trẻ những cách thức tham gia vào hệ thống chính trị một cách có trách nhiệm và hiệu quả.

Giáo dục lòng yêu nước và trách nhiệm công dân là nội dung chính trong giáo dục chính trị của hầu hết các quốc gia.

Phan Xuân Sơn (2017) nêu ví dụ điển hình từ hai quốc gia là Australia và Nhật Bản về nội dung này như sau: Tại Australia, học sinh từ cấp mầm non đã được dạy những nội dung đề cao tinh thần dân tộc như giá trị gia đình, sự đoàn kết cộng

đồng, di sản quốc gia, sự khác biệt văn hóa và những sự kiện lịch sử quan trọng. Đó là một phần trong kế hoạch phát huy lòng yêu nước trong dân chúng của Chính phủ nước này. Bài học đầu tiên trong năm học mới của học sinh tiểu học sẽ là “các giá trị Australia”. Ngoài ba môn học chính là đọc, viết và làm toán, học sinh tiểu học sẽ học thêm hai môn là lòng tôn trọng và tinh thần trách nhiệm. Tại Nhật Bản, năm 2007, Thủ tướng Shinzo Abe đã ký thông qua Luật Giáo dục trường học, quy định nhiều nội dung về giáo dục lòng yêu nước. Trong đó, đạo đức là môn học bắt buộc với tất cả các cấp học. Ngoài ra, các nội dung liên quan đến giáo dục các giá trị truyền thống, nhân cách hay quy tắc ứng xử đều được lồng ghép vào các hoạt động hằng ngày hoặc các chương trình ngoại khóa, ngay từ bậc mầm non.

Nghiên cứu về vấn đề này tại Mỹ, Lưu Văn Quảng (2012) cũng cho thấy, thường là đến cấp trung học, hầu hết học sinh Mỹ đã có nhận thức tương đối rõ ràng về các thể chế hiện hành của hệ thống chính trị và vai trò của công dân trong hệ thống đó. Mỗi tiểu bang của Mỹ đều yêu cầu học sinh, để có thể tốt nghiệp trung học, phải vượt qua bài kiểm tra quốc tịch nhằm đánh giá kiến thức của học sinh về Chính phủ và văn hóa chính trị. Đây chính là tiền đề để giáo dục nên những công dân có lòng yêu nước và có trách nhiệm với quốc gia, dân tộc mình.

Tuy nhiên, từ góc độ khác, Henk Dekker (1991) cho rằng các nội dung trong sách giáo khoa không phải lúc nào cũng đúng sự thật, ngay cả sách giáo khoa của Mỹ cũng trình bày sai về nhiều vấn đề chính trị - xã hội, hạn chế trình bày những xung đột xã hội và đưa những ý tưởng bất đồng quan điểm với những gì đã được thừa nhận. Những điều này có thể dẫn đến tác

dụng ngược như hình thành những cá nhân có xu hướng thụ động, coi mọi thứ đều là “tự nhiên” và “hợp lý”. Qua nhiều kênh khác nhau, các cá nhân sẽ tiếp nhận thêm nhiều thông tin khác có thể mâu thuẫn với những gì họ đã học ở trường, điều này đôi khi gây ra những thay đổi lớn trong nhận thức và dẫn đến sự thay đổi các khuôn mẫu hành vi chính trị của cá nhân.

3. Các phương tiện thông tin đại chúng

Nhiều nghiên cứu gần đây đều thừa nhận truyền thông đang ngày càng trở thành một tác nhân xã hội hóa chính trị quan trọng hơn bất kỳ một tác nhân nào khác (Paletz và cộng sự, 2017; German, 2014; Moeller, Claes de Vreese, 2013).

Sự phát triển bùng nổ của các phương tiện truyền thông trong thời gian qua đã giúp các thông điệp chính trị được truyền tải đến người dân ngày càng nhanh chóng và đa chiều hơn. David L. Paletz và cộng sự (2017) cho rằng, mọi người không chỉ tìm kiếm thông tin trên các kênh truyền thống, mà có thể tìm thấy những thông điệp chính trị trong các bộ phim điện ảnh và các trò chơi truyền hình hay các ứng dụng trực tuyến. Ngoài ra, mọi người còn có thể tạo ra các diễn đàn trên mạng để thảo luận về những vấn đề chính trị, cũng như để gián tiếp tham gia vào các quá trình chính trị, chẳng hạn như các chiến dịch bầu cử hay việc ra chính sách của chính phủ. Judith Moeller và Claes de Vreese (2013) dẫn chứng thêm, những người sử dụng Internet ngày nay có thể tạo ra một cộng đồng mạng ảo - gồm một nhóm người có chung quan điểm về một vấn đề chính trị nào đó. Cộng đồng này có thể tạo ra những áp lực chính trị không nhỏ lên chính phủ, hoặc thậm chí đến các thể chế xuyên quốc gia.

Diana Owen (2008) nhấn mạnh ảnh hưởng của truyền thông đến xã hội hóa

chính trị trong bối cảnh toàn cầu hóa hiện nay từ một khía cạnh mà tác giả cho là ít được quan tâm nghiên cứu, đó là, không chỉ cung cấp kiến thức chính trị, truyền thông còn đề cập đến nhiều vấn đề về bất bình đẳng, chậm phát triển, đói nghèo, phân biệt chủng tộc... trên khắp thế giới, điều này làm nảy sinh xung đột và mâu thuẫn giữa niềm tin vào những giá trị vốn có với những gì đang diễn ra, và có thể gây ra những ảnh hưởng mang tính bước ngoặt đối với văn hóa chính trị của một cá nhân.

Tuy nhiên, mức độ ảnh hưởng của truyền thông đại chúng đến quá trình xã hội hóa chính trị của các cá nhân không dễ đo lường. Daniel B. German (2014) đã đưa ra dẫn chứng cho thấy những bất cập của nhiều nghiên cứu trước đó về ảnh hưởng của truyền thông đến xã hội hóa chính trị, ngay cả khi họ sử dụng nhiều phương pháp điều tra định lượng một cách tỉ mỉ, đó là, nếu thời gian dành cho các phương tiện truyền thông càng tăng thì sự tương tác giữa các cá nhân càng giảm, dẫn đến sự tham gia vào các hoạt động chính trị cũng giảm đi, hoặc thậm chí, đây còn là “một bi kịch cho nền dân chủ”. Tuy nhiên, trên thực tế, những người xem các tin tức trên truyền hình một cách thường xuyên thường có sự hiểu biết về cách thức vận hành của hệ thống chính trị, thường tích cực ủng hộ các đảng phái chính trị mà họ đi theo, và tỷ lệ tham gia bầu cử cũng cao hơn so với những nhóm đối tượng khác. Chẳng hạn, tỷ lệ cử tri đi bỏ phiếu trong cuộc bầu cử tổng thống ở Mỹ tăng từ khoảng 50% năm 2004 lên 60% năm 2008; minh chứng này cùng với một vài chỉ số khác đã cho thấy sự phát triển của công nghệ truyền thông không nhất thiết đã làm giảm sự tham gia của người dân (German, 2014).

Mức độ tác động của truyền thông cũng không có mẫu số chung cho các nền chính trị khác nhau trên thế giới. Sự phát triển của truyền thông cũng không hoàn toàn mang lại cơ hội tiếp cận thông tin giống nhau cho các nền chính trị. Ở một số quốc gia, các phương tiện truyền thông được khai thác để nâng cao nhận thức và hiểu biết về chính trị và những gì thực tế đang diễn ra, mặc dù không phải tất cả trong số chúng đều chính xác. Nhưng tại một số quốc gia khác, chính phủ sở hữu hoặc kiểm soát các phương tiện truyền thông, và chúng đóng vai trò như những công cụ tuyên truyền và định hướng của chính quyền, các chương trình hoặc thông tin không phù hợp với quan điểm của chính phủ không được chấp nhận (German, 2014; Paletz và cộng sự, 2017).

4. Một số tác nhân khác

Các nhóm đồng đẳng

Nhóm đồng đẳng là nhóm có chung một số đặc điểm như tuổi tác, giới tính, địa vị xã hội... Không giống như các tác nhân xã hội hóa khác, chẳng hạn như gia đình và nhà trường, các nhóm đồng đẳng cho phép trẻ em thoát khỏi sự giám sát trực tiếp của người lớn. Vì các thành viên của nhóm này đang ở cùng giai đoạn xã hội hóa, nên họ tương tác với nhau tự do và tự phát. Trẻ em học cách tự hình thành các mối quan hệ và có cơ hội thảo luận về những sở thích mà người lớn có thể không chia sẻ hoặc không cho phép trẻ em thảo luận.

Một số tác giả như Lưu Văn Quảng (2012) hay David Paletz và cộng sự (2017) đều có chung nhận định rằng, cá nhân thường bị thu hút vào các nhóm có cùng niềm tin và giá trị để củng cố quan điểm cá nhân và giảm thiểu xung đột trong nhóm. Những người trẻ tuổi thậm chí sẽ thay đổi quan điểm chính trị của họ để phù hợp với

các giá trị và hành vi đang thống trị nhóm. Trong giai đoạn niên thiếu, các nhóm đồng đẳng là một tác nhân xã hội hóa đôi khi còn mạnh mẽ hơn cả gia đình và trường học.

Các nhóm tôn giáo

Các nghiên cứu bàn về tác nhân của xã hội hóa chính trị thường ít đề cập đến vấn đề tôn giáo vì cho rằng ảnh hưởng của chúng là không đáng kể. Tuy nhiên, nghiên cứu của Daniel B. German (2014) lại cho thấy, các nhóm tôn giáo có thể củng cố hoặc làm suy yếu niềm tin chính trị của mỗi cá nhân. Vì các tôn giáo khác nhau có hệ thống giá trị khác nhau, và đức tin của một người thường ảnh hưởng đáng kể đến quan điểm chính trị của người đó. Chẳng hạn, những quan điểm của người Công giáo về một số vấn đề như phá thai hay án tử hình có thể mâu thuẫn với hệ thống luật pháp và chính sách của chính phủ; hay các tín đồ Hồi giáo thường dễ đi theo các xu hướng chính trị cực đoan và bảo thủ.

Các sự kiện chính trị

Daniel B. German (2014) và Henk Dekker (1991) cũng nhận thấy, khi một sự kiện chính trị lớn hoặc một sự thay đổi chính trị đột ngột diễn ra, có thể làm lung lay, thậm chí đánh mất niềm tin của cả một thế hệ đối với những giá trị mà họ vẫn theo đuổi. Chẳng hạn, các sự kiện chiến tranh thế giới, sự kiện ngày 11/9...

Ngoài những tác nhân kể trên, các nghiên cứu còn chỉ ra hàng loạt chủ thể khác cũng tham gia vào quá trình xã hội hóa chính trị. Chẳng hạn như địa vị xã hội ảnh hưởng lớn đến cách mà một người lựa chọn để giải quyết các vấn đề xã hội và cách mà họ sẽ tác động lên chính sách. Nhân khẩu học cũng đóng một vai trò quan trọng trong cách mọi người phản ứng với chính trị, vì họ chịu ảnh hưởng khác nhau trong hệ thống chính trị của mình. Các vấn

đề như chủng tộc, giới tính, tuổi tác, trình độ học vấn, quốc gia, khu vực... cũng ảnh hưởng không nhỏ đến những gì mà họ coi là quan trọng với họ và những gì họ trông đợi ở chính phủ (Iovan, 2015; Owen, 2008; German, 2014).

Kết luận

Xã hội hóa chính trị không phải là quá trình mỗi cá nhân chỉ tiếp nhận thụ động kiến thức chính trị và các thực hành chính trị theo những khuôn mẫu sẵn có, mà nó là một quá trình chịu ảnh hưởng bởi vô số tác nhân khác nhau trong xã hội, cộng với những nỗ lực bền bỉ của mỗi cá nhân, giúp định hình và duy trì văn hóa chính trị.

Sự thay đổi của các thể hệ, các tác nhân, các mẫu hình văn hóa khác nhau khiến xã hội hóa chính trị trở thành một quá trình không đồng đều. Mặc dù xã hội hóa chính trị có xu hướng duy trì những giá trị hiện tại, nhưng cũng có thể làm xuất hiện những nhân tố mới, những giá trị mới làm tiền đề dẫn tới sự thay đổi về mặt chính trị - xã hội.

Nghiên cứu về xã hội hóa chính trị và những tác nhân của nó không chỉ giúp giải thích và nhận diện quá trình hình thành văn hóa chính trị của mỗi cá nhân, mà còn hết sức hữu ích đối với các chính phủ và các thể chế nếu muốn bổ sung hoặc điều chỉnh quá trình này theo những hướng tích cực và có lợi cho hệ thống chính trị □

Tài liệu tham khảo

1. Dekker, Henk (1991), "Political socialization theory and research", In: *Politics and the European younger generation: Political socialization in Eastern, Central and Western Europe*, MH Meyenberg.
2. German, Daniel B. (2014), "Chapter 2: Political socialization defined:

- Setting the context”, In: *E-Political socialization, the press and politics: The Media and government in the USA, Europe and China*, Publisher Peter Lang AG, pp. 17-26.
3. Howarth, Ian (2013), *The relationship between political socialisation, political culture and political systems*, <https://imhowarth.wordpress.com/2013/07/02/what-is-the-relationship-between-political-socialisation-political-culture-and-political-systems/>, truy cập ngày 15/4/2020.
 4. Hong, Yahhuei, Trisha T. C. Lin (2017), “The Impacts of Political Socialization on People’s Online and Offline Political Participation-Taking the Youth of Singapore as an Example”, *Advances in Journalism and Communication*, Vol. 5 No. 1, March 2017, <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=74728>, truy cập ngày 20/9/2020.
 5. Lê Hường (2018), “Quan niệm về văn hóa chính trị”, Tạp chí *Khoa học xã hội Việt Nam*, số 2, tr. 29-32.
 6. Iovan, Martian (2015), “The political culture; political socialization and acculturation”, *Journal of Legal Studies*, Vol. 16, Issue 29.
 7. Moeller, Judith & Claes de Vreese (2013), “The differential role of the media as an agent of political socialization in Europe”, *European Journal of Communication*, No. 28(3).
 8. Owen, Diana (2008), “Political Socialization in the twenty-first century: Recommendations for researchers”, Paper presented for presentation at *The Future of civic education in the 21st Century*, Center for Civic Education and the Bundeszentrale für politische Bildung, James Madison’s Montpelier, September 21-26, 2008, https://www.civiced.org/pdfs/GermanAmericanConf2009/DianaOwen_2009.pdf, truy cập ngày 20/9/2020.
 9. Paletz, David L., Owen, Diana, Cook, Timothy E. (2017), *American government and politics in the information age*, Version 3.0, Publisher Flat World.
 10. Lưu Văn Quảng (2012), “Xã hội hóa chính trị phương thức hình thành văn hóa chính trị của công dân Mỹ”, Tạp chí *Châu Mỹ ngày nay*, số 6, tr. 25-32.
 11. Phan Xuân Sơn (2017), *Văn hóa chính trị Việt Nam trong bối cảnh hội nhập quốc tế*, Đề tài Khoa học cấp Bộ, Học viện Chính trị Quốc gia Hồ Chí Minh.